

Tasavvuf Manbalarida Ijtimoiy Tenglik Va Adolat Mezonlarining Tarixiylik Va Vorisiylik Xususiyatlari

R. Z. Rajabova

BuxDU Islom tarixi va manbashunosligi, falsafa kafedrası o‘qituvchisi

Sitorabonu Sobirova

Islom tarixi va manbashunosligi yo‘nalishi talabasi

Movarounnahr tasavvufi boshqa yurt tasavvuf ta‘limotlari dan o‘ziga xos xususiyatlari, maqsad va yo‘nalishlari, usul va uslubi bilan farqlanib turgan. Zero, tarixan Turon zaminida shakllangan bag‘rikenglik tamoyillariga yo‘g‘rilgan o‘lka tasavvufi asrlar davomida turli din, millat va madaniyat vakillari yonma-yon totuv yashab kelishlariga o‘z hissasini qo‘shib kelgan. Ayniqsa, Movarounnahrdagi yirik tariqat hisoblangan naqshbandiyani boshqa tariqatlardan farqlab turuvchi, tarkidunyochilik emas, ijtimoiy faol hayot tarziga undovchi «Dil ba yoru, dast ba kor» shiori ostida shakllangan ilmiy-ma‘naviy merosini diqqat bilan o‘rganish qadriyatlarimizga yuksak e‘tibor berilayotgan bir vaqtda juda muhim ahamiyat kasb etadi. Binobarin, naqshbandiya tariqatida yuksak ma‘naviy mezonlar, insoniy fazilatlar haqidagi ta‘limotning kundalik hayot va oddiy insonlar turmush tarziga yaqinlashtirilgani uning tadrijiy taraqqiyotiga hamda har qanday zamon va makonga mos kelishiga zamin yaratgan deyish mumkin.

Qur‘oni Karimda “Adolat” tushunchasi juda ko‘p oyatlar mazmunida nozil qilingan. Jumladan,

إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ إِنَّ اللَّهَ نِعِمَّا يَعِظُكُمْ بِهِ إِنَّ اللَّهَ كَانَ سَمِيعًا بَصِيرًا

“Darhaqiqat, Alloh omonatni o‘z egalariga topshirishingiz va odamlar o‘rtasida hukm qilganingizda adolat bilan hukm qilishingizga buyurar. Albatta, Alloh sizlarga yaxshigina nasihat qilur. Albatta, Alloh eshituvchi va ko‘ruvchi zotdir”¹, deb marhamat qilinadi.

Yuqoridagi oyat mazmunidan, Alloh har bir masalada adolatli bo‘lishlikni buyurgan. Bag‘rikenglik orqali turli millat va din vakillari orasida muhabbat uyg‘onadi. Bu esa mamlakat taraqqiyoti, tinch-totuv hayotning muhim asosidir. Imom Daylamiydan rivoyat qilingan hadisi sharifda Payg‘ambar Muhammad (SAV): “Imonning afzali sabr va bag‘rikenglikdir”, deb marhamat qilgan². Ushbu hadis insonni har qanday mutaassiblikdan qaytarishga va bag‘rikenglikka chaqirishga qaratilgan.

Mang‘itlar davri tarixchisi Abdulazim Somiy o‘zining asarlarida adolat, tenghuquqlilik va bag‘rikenglik xususida ma‘lumotlar keltirib, bir paytlar qudratli bo‘lgan Buxoro davlati butunlay tanazzulga yuz tutishining sababi ham adolat deb hisoblaydi va o‘zining fikrini izohlash uchun amirlarning hukmronlik davridagi bo‘lib o‘tgan voqealarni eslaydi. Jumladan, Somiy Amir Muzaffar davrida adolatsizlik namoyishlari tez-tez sodir bo‘lganini, Amir Muzaffarning takabburligi, uning jilovsiz va buzuq hayot tarzi va odamlarga nisbatan shafqatsiz munosabati to‘g‘risida gapiradi. Somiyning fikriga ko‘ra, uning bunday xulqi Buxoro davlatini inqirozga olib keldi. Somiyning so‘zlariga ko‘ra, inqirozning sabablaridan yana biri – uning qo‘l ostidagi

¹ Куръони Карим маъноларининг таржимаси - Ўзбекча таржима, таржимон: Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуф. Нисо сураси, 58-оят.

² Минг бир ҳадис. – Т. I. / Арабчадан Абдулазиз Мансуров таржимаси. – Т.: Ўзбек маскани, 1991. – 80 б.

odamlarga nisbatan adolat saqlanib qolmaganligi va shu sababli davlatga “Xudoning g‘azabi” tushganligidir³.

Har bir din o‘z izdoshini millati, irqi va ijtimoiy kelib chiqishidan qat’iy nazar, birdamlikka, o‘zaro yaxshilik qilishga undaydi. Jumladan, islom dinidagi “jamoatdan ajralmaslik”, “odamlarning yaratgan oldidagi tengligi” g‘oyasi buning yorqin misolidir. Barcha insonlar jinsi, irqi, rangi, ijtimoiy kelib chiqishiga qaramay, barobar hisoblanadi. Bu haqda hadislarda: «Insonlar taroq tishlari kabi tengdirlar. Arabning boshqa xalqlardan, oqning qoradan, erkakning ayoldan ustunligi yo‘q. Faqat, taqvoda xolos», deyilgan⁴.

Islom dini teng huquqlilikka targ‘ib qiluvchi ta‘limot ekanligi borasida ko‘p manbalarda ta‘kidlangan. Jumladan, mang‘itlar davri manbalarida azon va namoz masalasida ko‘p ma‘lumotlar keltirib o‘tilgan bo‘lib, manbalarda masjidida azon chaqirilishi bilan Allohga ibodat qilmoqchi bo‘lganlar darhol to‘planishlari va ularning kim o‘zarga emas, ibodatga shosholishlari tahsinga sazovor amallardan ekanligi ta‘kidlanadi. Haqiqatda, musulmonlar bir kunda besh vaqt bir safda, yonma-yon turib namoz o‘qiydi. Bir imomga iqtido qilib, ruku‘ va sajda qiladi. «Islomiy tenglik namozda eng chiroyli suratda namoyon bo‘ladi»⁵. Islom dinining turli millatga mansub shaxslarni birodarlik tizimida birlashtiruvchi amaliy kuchligini boshqa ibodatlar va amallardan ham ko‘rish mumkin. Musoxon Dahbediyning «Navodir ul-maorif» asarining to‘rtinchi و «در ذکر حقیقت پیری و مریدی» - "در ذکر حقیقت پیری و مریدی" faslida ibodat va ilm olishlikda yolg‘izlikni emas, balki jamoa bo‘lishlikka targ‘ib qiladi. Musoxon Dahbediy:

" طریقت ما گفتگوست و خوبی در جماعت است. نفع گفتگو با جماعت همین است که منفعت متقابل است" ⁶.

«Bizning tariqatimiz suhbatdur va xayriyat jamiyatdadur. Jamiyat suhbatda bu shart bilanki bir-biriga naf‘ bo‘lur va agar jami bu yo‘l soliklari bir-biri bilan suhbat tutsalar, unda ko‘p xayru barokat bo‘lur», deb ta‘kidlagan. Suhbat usuli, uning ta‘kidlashicha, jamoa bilan birga bo‘lish, fikr almashish va hamroh tutinishni taqozo etadi va bunda yolg‘izlikdan ko‘ra jamoatning foydasi katta ekanligi uqtiriladi. Bu usul esa, yolg‘izlik va xilvatni yoqtirmaydi va insonni hamjihatlikka da‘vat etadi, unga yaxshilik, naf‘ va manfaat keltiradi. Musoxon Dahbediy asarning ushbu faslida piru murid munosabatlari tasavvuf talablaridan biri ekanligi, muridning shaxsiy sifatleri va faoliyati haqida qimmatli ma‘lumotlarni keltiradi. U muridning shaxsiy xususiyatlari va odob-axloqidan tashqari, unga tegishli bo‘lgan yana oltita ruknni ko‘rsatib o‘tadi. Bular اطاعت کردن، راست گفتن، وفادار بودن، گوش دادن به نصیحت، حفظ اسرار و دل آزار نبودن، nasihatga quloq solmoq, sirni saqlamoq va dilozorlik qilmaslikdir»⁷.

Musoxon Dahbediy «Navodir ul-maorif» asarining «Dar zikri haqiqati piri va muridi» faslida shayxning qanday bo‘lishi kerakligi, u hammaga haqiqat ko‘zi bilan qarashi va shu bilan birga u hamma muridlarini teng va barobar ko‘rishi lozimligi haqida ta‘kidlaydi. Uning fikriga ko‘ra, "شایخ" - «Shayx tasavvufda xuddi hayotda bemorlarga qaraydigan tabib kabi»⁸. Tabib kishilarning tanasidagi xastaliklarni muolaja qilsa, shayx ularning qalblaridagi xastaliklarni muolaja qiladi. Shayx qalblarning ilmdan, amaldan, holdan, yaqindan, nurdan bebahra bo‘lganini ham, ilmga, amalga, holga, yaqinga va nurga to‘lganini ham yaxshi bilishi kerak. Shayx ko‘p gunoh va g‘aflet tufayli qotib qolgan qalbni ham, taqvo, xushu‘, xuzu‘ ila muloyim bo‘lgan qalblarni ham bilib, ularning har biriga o‘ziga xos muomala qiladigan usta murabbiydir. Musoxon Dahbediy tariqatda hatto pir va muridlikda ham birlikka, birdamlikka va bag‘rikenglikka buyuradi.

³ Мирзо Абдулазим Сомий Бўстоний. Тарихи салотини манғития. ЎЗР ФА ШИ қўлёзмаси, инв. № 4330/VI. 112 а.

⁴ Маърифат зиёси / Таҳрир хайъати: А. Мансур, И. Усмонов. – Т.: Тошкент ислом университети нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2015. –Б. 21.

⁵ Сўфи Оллоёр. Маслак ул-муттақин. Бухоро давлат музей қўриқхонасида. № 26307/11. –Б. 48 а.

⁶ Musoxon Dahbediy. Navodir ul-maorif. Buxoro davlat музей қўриқхонасида № 27806/11. –Б. 164 б.

⁷ Musoxon Dahbediy. Navodir ul-maorif. Buxoro davlat музей қўриқхонасида № 27806/11. –Б. 168 б.

⁸ Musoxon Dahbediy. Navodir ul-maorif. Buxoro davlat музей қўриқхонасида № 27806/11. –Б. 168 б.

Islom dini ta'limotiga ko'ra, Alloh bandalarini bir-birlari bilan tanishib, tinch-totuv va ahillikda hayot kechirishga buyurgan. Islom dinining muqaddas kalomi Qur'oni karimda:

يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتَقْوَىٰ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ

“Ey, insonlar! Darhaqiqat, Biz sizlarni bir erkak (Odam) va bir ayol (Havvo)dan yaratdik hamda bir-birlaringiz bilan tanishishingiz uchun sizlarni (turli-tuman) xalqlar va qabila (elat)lar qilib qo'ydik. Albatta, Alloh nazdida (eng azizu) mukarramrog'ingiz taqvodorrog'ingizdir. Albatta, Alloh biluvchi va xabardor zotdir”⁹, deb marhamat qilingan.

Yuqoridagi oyatning mazmunini tahlil qiladigan bo'lsak, insoniyatning asli bir: hamma Odam Ato va Momo Havodan tarqalgan. Ayni chog'da, Alloh taolo ularni turli xalqlar va qabilalarga ajratib qo'yan. Insonlar turli xalq va qabilalarga bo'linishining sababi o'zaro tanishish, hamkorlik qilish va bir-birlariga nisbatan adolatli bo'lishlikdir. Islom dini boshqa din vakillariga ham hurmat bilan munosabatda bo'lishni o'rgatgan. Ma'lumki, Islom o'zidan oldingi samoviy dinlarni ehtirom qilish bilan cheklanmay, o'sha din ahllariga cheksiz muruvvat ko'rsatgan. Ularning haq-huquqlarini qonun bilan mustahkamlab qo'yan. Asrlar davomida bu qoidalarga amal qilib yashagan musulmonlar oralarida yashaydigan ahli zimmaga¹⁰ muruvvat ko'rsatib, butun insoniyatga o'rnak bo'lib kelishgan. Islom ilk davridanoq sobiq dinlarga hech qanday tazyiq o'tkazmadi, turfa mazhab va mafkuralarga qarshilik ko'rsatmadi. Islom birinchi kunlardanoq diniy bag'rikenglik muruvvat va tinchlikning olamshumul shiorlarini o'rta tashladi, bu haqida naqshbandiya tariqatida: “barcha samoviy dinlar bir manba, bir buloqdan suv ichadi, hamma payg'ambarlar birodardirlar, risolatda ular o'rtasida hech qanday afzallik yo'q, e'tiqodga, dinga majburlash mumkin emas, ilohiy diyonatlarning barcha ibodatxonalari himoya va mudofaa qilinishi kerak, dinlardagi ixtiloflar qotillik va adovatlariga sabab bo'lmasligi, yaxshilik, silai rahmdan to'smasligi lozim”¹¹, degan fikr ilgari surilgan.

Yuqoridagi fikrimizni Qur'oni karimdagi oyatlar ham isbotlaydi:

لَا يَنْهَاكُمْ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ لَمْ يُفْتَلُوا فِي الدِّينِ وَلَمْ يُخَرِّجُوا مِنْ دِينِكُمْ أَنْ تَبَرُّوهُمْ وَتُقْسِطُوا إِلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ

“Din to'g'risida sizlar bilan urushmagan va sizlarni o'z yurtigingizdan (haydab) chiqarmagan kimsalarga nisbatan yaxshilik qilishingiz va ularga adolatli bo'lishingizdan Alloh sizlarni qaytarmas. Albatta, Alloh adolatli kishilarni sevar”¹².

Alloh taolo bu oyati karimada mo'min-musulmonlarni boshqa millat va din vakillariga yaxshi munosabatda bo'lishga buyuradi va ularga nisbatan adolatli bo'lish lozimligini ta'kidlaydi. Jumladan, samarqandlik faqih Abu Lays Samarqandiy “Bahrul ulum” nomli kitobida ushbu oyat tafsirida: “O'zga din vakillari bilan bordi-keldi qiling, ular bilan adolatli muomala qiling”, deb qayd qilgan. Movarounnahrlik mashhur mufassir Abul Barakot Nasafiy¹³ “Madorikut tanzil” asarida mazkur oyat sharhida: “O'zga din vakillariga ehtirom ko'rsating, ularga so'z bilan ham, ish bilan ham yaxshi muomalada bo'ling”, deb bayon etgan.

Tasavvuf ta'limoti nazariyotchilari ham har bir kishining qaysi dinga mansubligidan qat'iy nazar, avvalo, uning insonligi uchun odamiylik nuqtai nazaridan hurmat qilish lozimligini ta'kidlagan. Mang'itlar davri tarixchilari bag'rikenglikni shunday izohlashgan:

مسيحيان، يهوديان و مسلمانان با هم

⁹ Qur'oni Karim ma'no-larining tarjimasi - Ўzbekcha tarjima, tarjimон: Muḥammad Sodik Muḥammad Юсуф. Хужурот, 13.

¹⁰ Аҳли китоблар назарда тутилган.

¹¹ Абдуллаев А. Тасаввуф ва унинг намояндалари. –Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2009. –Б. 191.

¹² Qur'oni Karim ma'no-larining tarjimasi - Ўzbekcha tarjima, tarjimон: Muḥammad Sodik Muḥammad Юсуф. Мумтахана, 8.

¹³ Абул Баракот Насафий ҳижрий VII – VIII (мелодий XIII – XIV) асрларда яшаб ўтган Ислom оламидаги машхур олимлардан бўлган.

در امور حکومتی همکاری می کردند¹⁴.

“Masihilar, yahudiylar va musulmonlar hukumat ishlarida birga ishlar edi”. Muhiddin Baqiyning “Va’z ul-ahbob” asarida ham Buxoro amirligidagi turmush tarzi haqida quyidagi ma’lumotlar keltirilgan:

مهمانان سیاحان دانشمندان می آیند

أنها دل کشاد و کشاد دل هستند¹⁵.

Tarjima: “Kelsalar mehmonlar, sayyohlar, ilmi toliblar.

Kutib olar bag‘rin ochib ko‘ngli ochiqlar”.

Yuqoridagi misralarda Buxoro amirligida insonlarning ko‘ngli ochiqligi, mehmondo‘stligi va bag‘rikengligi tasvirlangan. Buxoro amirligida mang‘itlar davrida yashab o‘tgan olimlarning ham bag‘rikeng va mehmondo‘st bo‘lganligi shubhasiz, o‘sha davrda Buxoroga tashrif buyurgan ilm toliblarining cheki va chegarasi bo‘lmaganligi fikrimizni isbotlaydi, qolaversa, ko‘plab jahon olimlari ham bu haqida ta’kidlashadi. Islomning bosh manbalarida ta’kidlangan bag‘rikenglikka undovchi ko‘rsatmalar Muhammad (SAV) tomonidan qanday amal qilingan bo‘lsa bugungi kunda ham davom etib kelmoqda.

Islom dinining talablaridan biri – ko‘nglida hech bir insonga adovati bo‘lmagan hamda jamiyatga qo‘li va tili bilan zarari tegmaydigan kishilar bilan chiroyli muomalada bo‘lish, ular bilan dunyoviy ishlarda hamkorlik qilish, yovuzlik va zulm-ziyon yetkazish yo‘lida aslo hamkorlik qilmaslikdir. Alloh taolo marhamat qiladi:

أَنْ تَعْتَدُوا وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْمِ وَالْعُدْوَانِ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ

“...Ezgulik va taqvo (yo‘li)da hamkorlik qilingiz, gunoh va adovat (yo‘li)da hamkorlik qilmangiz! Allohdan qo‘rqingiz! Albatta, Alloh azobi qattiq zotdir”¹⁶. Qur’oni karim musulmon mamlakatlarida boshqa dinlarga nisbatan munosabat va diniy e’tiqod erkinligi masalalarida asosiy manba bo‘lib xizmat qilgan. Shunday ekan, bundan islomning boshqa diniy e’tiqoddagi kishilarga nisbatan insonparvar, adolatparvar ekanini ko‘rishimiz mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Qur’oni Karim ma’nolarining tarjimasi - O‘zbekcha tarjima, tarjimon: Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Niso surasi, 58-oyat.
2. Ming bir hadis. – T. I. / Arabchadan Abdulaziz Mansurov tarjimasi. – T.: O‘zbek maskani, 1991. – 80 b.
3. Mirzo Abdulazim Somiy Bo‘stoniy. Tarixi salotini mang‘itiya. O‘zR FA ShI qo‘lyozmasi, inv. № 4330/VI. 112 a.
4. Ma’rifat ziyosi / Tahrir hay’ati: A. Mansur, I. Usmonov. – T.: Toshkent islom universiteti nashriyot-matbaa birlashmasi, 2015. –B. 21.
5. So‘fi Olloyor. Maslak ul-muttaqin. Buxoro davlat muzey qo‘riqxonasi. № 26307/11. –B. 48 a.
6. Musoxon Dahbediy. Navodir ul-maorif. Buxoro davlat muzey qo‘riqxonasi № 27806/11. –B. 164 b.
7. Abdullaev A. Tasavvuf va uning namoyandalari. –T.: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2009. –B. 191.

¹⁴ Абдулазим Сомий. Дахмаи шоҳон. Бухоро музейи қўлёмаси, инв.№ 23720/11. –Б. 84 б.

¹⁵ Мухиддин Бақий. Ваъз ул-Аҳбоб. Бухоро давлат музей қўриқхона қўлёмаси, №29101/11. –Б. 126 а.

¹⁶ Қуръони Карим маъноларининг таржимаси - Ўзбекча таржима, таржимон: Мухаммад Содик Мухаммад Юсуф. Моид сураси, 2-оят.

8. Abul Barakot Nasafiy hijriy VII – VIII (melodiy XIII – XIV) asrlarda yashab o‘tgan Islom olamidagi mashhur olimlardan bo‘lgan.
9. Abdulazim Somiy. Daxmai shohon. Buxoro muzeyi qo‘lyozmasi, inv.№ 23720/11. –B. 84 b.
10. Muhiddin Baqiy. Va’z ul-Ahbob. Buxoro davlat muzey qo‘riqxona qo‘lyozmasi , №29101/11. – B. 126 a.